

Tri úrovne ega podľa Erica Berneho
(uplatnenie trojdomosti ľudskej psychiky v pedagogickom prenose)
(Juraj Hatrík – 5. prednáška z Pedagogiky)

Už sme sa niekoľkokrát dotkli myšlienky o vnútornom „viachlase“ v ľudskej bytosti, o viacerých vrstvách psychiky (duše), v ktorých sa odráža doterajší vývin ľudského druhu v celej svojej protirečivosti; ich vzájomné prelínanie významne preniká do ľudských vzťahov, do **rolí**, ktoré poskytujeme svojmu okoliu, teda aj do *rolového poľa* učiteľa...

Viacvrstevnosť v individuálnom rozmere usporiadal americký psychológ **Eric Berne (1910 – 1970)**, docent kalifornskej lekárskej fakulty, špecialista na sociálnu psychiatriu, do troch skupín ľudského chovania:

1. skupina: *Interne programované chovanie (archeopsychické)*; sem zaradil chovanie ovplyvnené snením, snami, fantáziou, podvedomé priania, rôzne úniky od reality, spontánne činy, prameniace v nevedomí (podvedomí). Archeopsychická vrstva predstavuje **dieťa v nás** – základný zdroj duševnej energie, z ktorého pramení bazálna tvorivosť. Je to – nielen podľa Berneho – to najcennejšie v človeku, čo dáva vývoju jeho osobnosti dynamiku
2. skupina: *Chovanie overené skutočnosťou (skúsenosťou)*; programovo pravdepodobné (predvídateľné, sociálne akceptovateľné ap.), čiže *neopsychická vrstva*; je predpokladom pre profesionálne činnosti, uplatňovanie záujmov, potrieb, koníčkov v ustálených algoritmoch, umožňuje spracovávanie a využívanie informácií, atď. Je to **dospelý v nás**, základ našich sociálnych funkcií, rol, akési centrum rovnováhy, vybalansované v procese učenia sa, vzdelávania sa, socializácie...
3. skupina – **rodič v nás**; vyrastá a stabilizuje sa v procese využívania neopsychických kvalít, ich uplatňovania v spoločenskom chovaní, obradoch a ceremóniách, zábavách, pri rôznych operáciách a manévrovaní v spoločenskom prostredí, pri hrách rôzneho typu, pri dôverných vzťahoch... Práve **dôverné vzťahy** považuje Berne za čosi, čo už stojí nad všetkou klasifikáciou chovania ako hry:

*...Niektorí šťastní ľudia majú niečo, čo stojí vysoko nad každou klasifikáciou chovania a to je schopnosť poznania; niečo, čo čnie nad programovaním minulosti, a to je spontánnosť; a tiež niečo, čo skytá omnoho väčšie zadosťučinenie ako hry – a to sú **dôverné vzťahy** („Jak si lidé hrají“ – pozri).*

Základnou jednotkou v spoločenskom styku je podľa Berneho **prenos**; myslí tým iniciovanie kontaktu smerom k respondentovi, ktorý túto iniciatívu prijíma (vzniká *prenosový reflex*). Pri sérii prenosov v rámci rôznych typov a modelov správania a konania sa sám mení na iniciátora a dochádza k prenosovým situáciám (podrobnejšie ich spomenieme nižšie).

Jednotkou spoločenskej akcie je podľa Berneho **pohladenie** – túto neočakávanú a účinnú metaforizáciu používa ako dôsledok uplatnenia myšlienky, že v každom človeku pretrváva od raného detstva *hlad po dotyku, po podnetoch*, hoci sa postupne transformuje na *hlad po uznaní*. Preto aj *pohladenie* v rámci rôznych typov prenosových situácií medzi ľuďmi v podstate stále predstavuje túto potrebu byť uznaný, akceptovaný, za ktorou sa skrýva túžba po fyzickom kontakte, po dôvernosti, po zblížení, ktoré by prekonalo odcudzenie, osamotenosť, izoláciu, v ktorej sa jedinec ocitá a ktorá ho môže rozložiť...

„*Keď človeka nikto nehľadá, začne mu vysychať miecha*“, cituje Berne ľudové príslovie, čím len podčiarkuje, že hlad po podnetoch (ku ktorému sa postupne pripája aj franklovská *potreba zmyslu* – pozri v predchádzajúcich textoch..., pozn. JH), má pre zachovanie ľudského organizmu rovnaký význam i funkciu ako hlad po potrave. Nedostatočná „výživa“ v tomto zmysle môže ohroziť podstatu ľudskej existencie.

Zábavy a hry slúžia – podľa Berneho – ako náhrada za skutočné, opravdové prežívanie nefalšovaných dôverných, intímnych vzťahov... Sú teda len príslubom, nenahrádzajú naplnenie, ale prispievajú k uvoľneniu človeka, pripravujú ho na vyšší, intímny prejav...

„...*Intimita začína až tam, kde individuálne (obvykle inštinktívne) programovanie nadobúda na*

intenzite a spoločenské konvencie včítane ďalších zábran začnú ustupovať do pozadia. Intimita je najžiadúcejšou odpoveďou na hlad po podnetoch, po uznaní i po štruktúre. Jej pravzorom je akt milostného nasýtenia... (E. Berne „Jak si lidé hrají“)

Hladom po štruktúre myslí Berne to isté, čo spomína Frankl ako hlad po zmysle – neuplatňuje však duchovný aspekt natoľko výrazne, nehovorí o „duši“ – dôsledky nenasýtenia tohto hladu však vidí v podstate tiež rovnako, ako deštrukciu:

„...Hlad po štruktúre je výrazom potreby ubrániť sa nude... Ak sa nuda zahniezdi v človeku na dlhšiu dobu, má na neho rovnaký účinok ako citové strádanie a dá sa očakávať, že bude mať aj rovnaké následky... (tamže...)

Stavy ega, ako ich uvádza Berne, tvoria sústavu pevne skĺbených modelov chovania... Jednotlivé vrstvy populárne nazval: **rodičom (Ro) – dospelým (Do) – dieťaťom (Die)**. **Rodič v nás** je odrazom vplyvu našich rodičov (ale aj všeobecne: akejkolvek relevantnej autority, s ktorou sme sa stretli). Uchovali sme si od nich určité postoje, názory a sami ich prejavujeme buď ako niečo, čím korigujeme vlastné chovanie (konáme tak, ako by si to priali naši rodičia), alebo z tohto vzoru čerpáme autoritu voči iným: sami prikazujeme, určujeme ako veci majú prebiehať, ako sa majú správať tí druhí... **Ro** (ako zdôrazňuje Berne) šetrí čas a energiu, lebo predkladá návyky, stereotypy: stačí poslúchnuť a vykonať, prípadne prikázať... Podobne **Die** v nás má dvojakú podobu: môže reagovať tzv. *adaptovane*, ochotne vyhovovať rodičovským požiadavkám, alebo rodiča premúdrelo napodobňovať, čo je, samozrejme, neprirodzené a robí chybu rodič i učiteľ, ktorý sa z toho teší... Prirodzené, zdravé **Die** v človeku je neprispôsobené, rado sa búri, tvorí, je pribojné a plné spontánnosti, plytvá energiou i časom, naráža pritom na obmedzenia a bariéry... (pozri: J. Hatrík: *Drahokam hudby I ...*) **Do** v nás je nevyhnutný na udržanie rovnováhy – je prostredníkom medzi **Ro** a **Die**. Jednotlivé vrstvy ega vnútorne spolu priamo nesúvisia; ba práve naopak, bývajú diametrálne odlišné. Dôležité je, že ich *nemožno predstierať* (táto myšlienka anticipuje dôležitú a centrálnu zákonitosť teórie komunikácie, ktorá podobne tvrdí: *nie je možné nekomunikovať* – pozri v ďalšej prenáške o *empatii...*).

Pri *pedagogických prenosoch* si treba uvedomovať, že zložky Do a Die sa ešte len rodia (ako sa rodí už spomenutý hlad po uznaní a po štruktúre – na báze detského, základného hladu po dotyku, po pohladení...). Všeobecne možno konštatovať aj ďalšiu dôležitú okolnosť z učiteľskej praxe u nás: zložka Do je v našich učiteľoch nedostatočne rozvinutá – prevažuje Ro... Preto je vyučovací proces na našich školách stále vzdialený od *atmosféry láskavého porozumenia a partnerstva* (ako ho explicitne vyžadujú a predpokladajú platné osnovy). Prevažá Ro znamená – paradoxne – aj nedostatok zmyslu pre berneovskú *ekonomiu pohladení* (pozri ďalej) – precitlivenosť pedagóga na vlastnú autoritu, strach o ňu zabraňuje prirodzenosti, uvoľnenosti, čo nakoniec znamená nedostatok, deficit *empatie*... Autoritárstvo a úzkoprsosť voči žiakovi zanechávajú trvalé stopy na jeho citovom profile i charaktere...

Pozorujme chvíľu model prenosovej situácie a spájajme jednotlivé úrovne ega u iniciátora i recipienta pomyselnými šípkami:

Iniciátor:	Recipient:
Ro 1	Ro 2
Do 1	Do 2
Die 1	Die 2

Základ Berneho klasifikácie *prenosov* tvoria tzv. *jednoduché, doplnkové prenosy*, napr. **Do 1 – Do 2 / Do 2 – Do 1** alebo **Ro 1 – Die 2 / Die 2 – Ro 1**... V tomto type sa prejavuje na každej strane len *jeden* stav ega a obojsmerne sa vzájomne doplňujú: dospelý komunikuje s dospelým, rodič s dieťaťom... Často tu dochádza k reťazeniu: reflex sa stáva novým podnetom. Vo dvojiciach, ale aj v skupinách tak vznikajú rozmanité *postupy* alebo *obradné konanie*. Prebiehajú spontánne, nevyžadujú úvahu a fungujú dokonca bez ohľadu na to, aká je náplň daného prenosu... Preto sú často nudné, schematické, založené na zvyku. Školská prax je nimi priam zamorená... (pozri: J. Hatrík: *Drahokam hudby I*). Problém stereotypov v algoritmoch vyučovania i výchovy je však sám

osebe zaujímavý a dôležitý; napĺňanie schém tvorí dôležitú vrstvu na ceste k originalite, k samostatnému jednaniu – detská tvorivosť sa, vedená napodobňovacím inštinktom, dlho a nevyhnutne prejavuje práve cez *fluenciu a flexibilitu*, čiže cez úrovne, kde ide práve o toto: o napodobňovanie, pružné uplatňovanie schémy, nácvik, získavanie podmienených reflexov, ap. Budeme sa touto problematikou zaoberať neskôr – v prednáškach, ktoré budú venované *fenoménu dieťaťa* a jeho pedagogickému uchopeniu...

Na opačnom póle stoja tzv. **krížové prenosy**... Sú – obecné povedané – najväčšou plagiou práve v pedagogickej komunikácii. Nastávajú najmä vtedy, ak sa prvotná iniciácia **Do 1 – Do 2** (pozri model) nedočká očakávaného prenosového reflexu a odpoveď prichádza „krížom“ – čiže: napr.: **Die 2 – Ro 1** alebo **Ro 2 – Die 1**... Každý z nás si dokáže do týchto vzorcov dosadiť vlastnú skúsenosť; na bežnú, vecnú otázku, napr. „*Kolko je hodín?*“ prichádza prekvapivo a deštruktívne buď odpoveď detinská („*Hádaj!*“) alebo autoritárska („*Ako to, že nemáš pri sebe hodinky?!*“). V pedagogických prenosoch je krížový prenos nepriateľom komunikácie, ohrozuje jej podstatu i výsledok. Rodičia i učitelia si často vynucujú autoritu práve týmto detinským alebo autoritárskym spôsobom, čím strácajú prirodzenú autoritu... („*Musíme všetci zomrieť?*“, pýta sa dieťa, plné úzkosti. „*Nepýtaj sa toľko! Nevidíš, že ma bolí hlava?!*“, odvrkne podráždene rodič... „*Na také čosi máš ešte dost času!*“, ukončí problém učiteľ...).

Rozvinutejšia komunikácia, bohatšie štrukturovaná hra, skutočne *intímny kontakt* vzniká až pri **druhotných prenosoch**, keď komunikuje *viac úrovní ega* simultánne. Zvyčajne ide o *trojuholníkové prenosy* (1 stav ega u iniciátora, 2 stavy u recipienta). Berne tu rozlišuje dve úrovne kontaktu: **sociálnu** a **psychologickú**. Na sociálnej úrovni sa učiteľ môže správať k žiakovi ako k partnerovi (Do 1 – Do 2), ale v psychologickom zmysle mu ide o prenos Do 1 – Die 2. Aj tu sa môže situácia zmeniť na krížový prenos: dieťa neverí nášmu proklamovanému „partnerstvu“ a opatrne (formálne) odpovedá autorite (Die 2 – Ro 1). Ešte kompletnejší je podľa Berneho **dvojitý doplnkový prenos**: ak si k predchádzajúcemu príkladu doplníme ešte aj iniciáciu Die 1 – Die 2, čiže ak je dospelý schopný sa sám „spustiť na štyri“ a komunikovať na psychologickej úrovni ako dieťa s dieťaťom, dôvera malého respondenta sa ešte viac prehľbuje a prenos je o to bohatší a plodnejší... Berne s jemným humorom uvádza ako príklad jednu z najrozšírenejších a najobľúbenejších hier dospelých mužov a žien – **flirt**. (Mladík, zvädzajúci dievčinu ju pozýva na prehliadku svojej „zbierky motýľov“ – ona síce vie, o čo ide, ale odpovedá: „*Oddávna mám rada motýle...*“)... My si však uveďme „pedagogickejší“, bohatší príklad:

Český spisovateľ *Ludvík Aškenazy* má vo svojej pôvabnej a poučnej knižke „*Dětské etudy*“ (inak veľmi vhodnom čítaní pre všetkých, čo sa chcú stať rodičmi alebo učiteľmi) tento skvelý dialóg medzi otcom a „človíčkom“ (čiže jeho synčekom):

Byli jsme spolu na procházce ve Strašnicích. Nedaleko krematoria jsme uviděli pohřební vůz. Vě voze ležela rakev.

„*Tatí,*“ *povídá,* „*ten je rozvážkový, vid’?*“

„*Ano,*“ *pravím,* „*rozvážkový.*“

„*A co rozváží?*“

„*Nebožtíky,*“ *odpovídám.*

„*A co je to nebožtík?*“

„*Mrtvý,*“ *říkám.*

„*To jako když zemře?*“ *ptá se.*

„*Tak jest, synu.*“

Zesmutněl. Chvilí se na pohřební vůz dívá a říká:

„*Tatí, a kde leží?*“

„*Kdo kde leží?*“

„*No, nebožtík,*“ *zašeptal.*

„*Vzadu,*“ *říkám.*

„*Docela vzadu?*“

Auto stálo černé a ponuré. Človíček dostal strach ze smrti. Podíval se na mně docela polekaně a

zeptal se:

„A každý musí zemřít?“

„Každý, „ říkám, „každý, synáčku.To už je lidský úděl.“

„Ty ale umřeš dřív než já,“ řekl s nadějí v hlase.

Potěšil jsem ho, že ano.

„Pojď“, říkám, „půjdeme doleva, tam je louka a rostou tam kopřetiny a sedmikrásky.“

„Tatí, „ zeptal se, „a sedmikrásky také umírají?“

„Pojď“, říkám, „koupíme si zmrzlinu. A už se na to auto nedívej...“

Ale on se díval a díval a pak již zoufale se zeptal:

„A musí nebožtík ležet vzadu?“

„Musí,“ pravím, „jakou bys chtěl zmrzlinu? Vanilkovou?“

Stojí a dívá se. Bylo mu do pláče.

„Tatí, „praví, „a nemohl bych já, až umřu, sedět vedle šoféra?“

„To můžeš,“ říkám, „to by docela šlo. Ale nesměl bys na něho mluvit, protože to je proti dopravním předpisům.“

Slíbil, že bude mlčet. A moc se zaradoval, dokonce si poskočil.

„Pojď,“ říká, „natrháme kopřetiny. Uděláme si kytici. Dokud jsme živí. A možná že chytíme konipáska.“

Od té doby se již nebojí smrti.

A já se jí nebojím také.

Když budeme sedět vedle řidiče...

Kytici jsme si udělali velkou a krásnou. Z kopřetin, sedmikrásek a jednoho fialového zvonečku.

Zmrzlinu jsme měli jahodovou.

Krásně jsme se poměli.

(Ludvík Aškenazy: „Dětské etudy“, Rozhovor o smrti)

V tomto malom literárnem klenote je uložená kompletná informácia o tom, ako plodný a užitočný môže byť viacnásobný doplnkový prenos medzi rodičom a dieťaťom. Stálo by za to analyzovať ho krok po kroku – odkryli by sme jeho brilantnú a múdru štruktúru; dieťa i otec rozohrali celú škálu nádherných **dotykov a pohladení...**

Rovnako v ňom môžeme rozpoznať ako **potvrdenie roly** (rodiča, ale aj detského partnera – „človíčka“...), stabilizovalo **postoj** oboch účastníkov k hrovej situácii (lebo koniec-koncov, napriek téme, či práve vďaka nej, bola to hra medzi nimi...) a prinieslo – presne podľa teórie Erica Berneho – **existenčný zisk** (pomohli si navzájom zoči-voči úzkostnej téme smrti, ktorú každý z nich prežíval na svojej úrovni...). Akoby sa tu priamo potvrdilo, čo tvrdí tento psychológ:

„...Výchova dieťaťa je proces, počas ktorého sa dieťa učí, aké hry má zvoliť a ako ich má hrať...“ (in: E.Berne: „Jak si lidé hrají“)

Už v neformálnych *obradoch, zábavách*, ale najmä *hrách* (ako krásne vidno aj v uvedenom aškenazyovskom dialógu otca a syna) sú podľa Berneho významným prvkom už spomínané **pohladenia** – niečo, čím sa z pozície svojej roly pozitívne, priateľsky, láskavo, intímne dotkneme toho Druhého (a on nám to primerane, s nadhľadom a pochopením – alebo aj iba celkom intuitívne – vracia...).

Ekonomia pohladení, čiže vyvážený pomer týchto vzájomne poskytovaných prvkov komunikácie, nám naznačuje ďalšiu problematiku, ktorou sa budeme najbližšie zaoberať – problematiku **empatie... Béla Buda (1939)**, maďarský psychológ, špecialista v oblasti psychiatricko-psychologických vied, autor veľmi známej, často citovanej a používanej publikácie „**Empatia** – psychológia vcítania a vžitia sa do druhého“ (Psychoprof, Nové Zámky, 1994) ju definuje takto:

„...Empatia je schopnosť vycítiť, čo druhého trápi, čo je pre neho v danej situácii najvýznamnejšie, čo by mu urobilo radosť a tým ho uvoľnilo pre nerušený kontakt...“

Buda sa dôkladne venuje vzniku a vývoju tohto pojmu. Popri množstve iných zdrojov, autorov a prameňov cituje aj myšlienku **Alfreda Adlera**, slávneho nemeckého psychológa, spolupracovníka a

nasledovníka **Sigmunda Freuda**, ktorú publikoval v tridsiatych rokoch minulého (20-teho) storočia: „...*Empatizovať znamená vidieť očami druhého človeka, počuť ušami druhého človeka a cítiť jeho srdcom.*“

O tom však bližšie nabudúce...

Vnášanie *pohladení* do vpodstate formálnych prenosových reťazcov postupov, obradov, zábav, do ktorých sa zväčša usporadúva bežný, každodenný ľudský život, je najzákladnejším a najpotrebnejším znakom **umenia sociálnej interakcie**, ako ho pomenoval ruský psychológ **Vladimir Levi** (jeho myšlienkou a koncepciou **rolového autotréningu RAT** a **rolového poľa učiteľa** v súvislosti s tlakom nevedomia na vedomé vrstvy ľudskej duše, ako ho poníma a vysvetľuje C. G. Jung, sme sa zaoberali v minulej prednáške).

Netreba si zastierať, že každodenný život – ako tvrdí Berne – ponúka tak málo príležitostí k dôverným vzťahom – a keďže sú dôvernosti, ktoré sa pri nich vyžadujú, pre väčšinu ľudí vpodstate nedostupné, lebo na ne zážitkovo, osobnostne nedorástli, obrovská väčšina závažného spoločenského života a teda vlastne aj *sociálnej interakcie* v Leviho ponímaní sa musí uspokojiť a naplniť len **hraním hier**.. Človek v ňom dosiahol obrovskú rozmanitosť a vynaliezavosť, stal sa na hrách tak závislý, že precitnutie zo sebaklamy, „vyliečenie“ z ilúzií a autoštylizácie, ktoré sú pre hranie hier potrebné, u jedného z partnerov – trebárs niektorej z „manželských hier“ – môže spôsobiť obrovskú krízu u druhého partnera, lebo príde o svoju hru a tým aj o prostriedok, ktorým dosahoval svoju duševnú rovnováhu. Je pedagogicky nesmierne škodlivé, ak sa takáto nerovnováha vytvorí v sieti pedagogických prenosov a tým aj hier, ktoré hrajú pedagógovia s objektami svojej činnosti. Tento typ skúsenosti môže na mladú dušu pôsobiť natoľko deštruktívne, že ju dovedie k existenciálnej kríze – poznáme samovraždy detí, ktoré sa nedokázali vymaniť z gravitačného poľa podmienok, ktoré pre ich hru v modeli „žiak – učiteľ“ alebo „dieťa – rodič“ určili dospelí a pri ich porušení či nezvládnutí strácajú defintitívne pôdu pod nohami...

O to viac si treba vo vzťahoch výchovného pôsobenia ceniť „odmenu“, (čiže vlastne „pohladenie“), ktorú skytajú vzťahy a prvky komunikácie, oprostene od formalizovaného algoritmu hier a ktorá je – ako hovorí Berne: „...*našťastie tak veľká, že dokonca aj nevyvážené bytosti môžu pokojne a s pocitom úľavy zanechať svoje hry, keď sa im podarí nájsť vhodného partnera pre hlbšie (intímne) vzájomné vzťahy*...“ Inak povedané – aj **malá kvapka ľudskosti a opravdovosti vo vzťahoch dvoch bytostí má väčšiu silu a význam, ako tá najprepracovanejšia, najsofistikovanejšia a dokonale kontrolovaná hrová stratégia**...

Pamätajme na to aj v role učiteľa – tým skôr, že ju realizujeme v teréne a s materiálom umenia, hudby – teréne, o ktorom si s Bélom Budom môžeme povedať, že dal ako prvý pocítiť človeku radosť z emočnej identifikácie, z vcítienia, vhl'adu do druhej ľudskej bytosti – z pochopenia tých najskrytejších zákutí ľudskej duše... Pracujeme s týmto výbušným a silným materiálom – dá sa povedať – „ex professo“, z podstaty svojej profesie; o to viac sme povinní ho vedome a spoľahlivo ovládať a regulovať...

9. novembra 2009

Juraj Hatrík

Pramene: (popri predchádzajúcich, vyššie uvedených)

Buda, Béla: Empatia – psychológia vcítienia a vžitia sa do druhého, Psychoprof, Nové Zámky, 1996
Aškenazy, Ludvík: Etudy dětské a nedětské, výbor z díla – Československý spisovatel, Praha 1963